

ЮЯ, III – Яновський Ю.І. Твори : В 5-ти т. / Ю.І. Яновський ; [редкол. І.О. Дзеверін (голова) та ін.]. – Т. 3. Роман "Мир". П'єси. / Упоряд. К.П. Волинський, М. Острик. – К. : Дніпро, 1983. – 582 с.

ЮЯ, IV – Яновський Ю.І. Твори : В 5-ти т. / Ю.І. Яновський ; [редкол. І.О. Дзеверін (голова) та ін.]. – Т. 4. Сценарії. / Упоряд. К.П. Волинський. – К. : Дніпро, 1983. – 358 с.

ЮЯ, V – Яновський Ю.І. Твори : В 5-ти т. / Ю.І. Яновський ; [редкол. І.О. Дзеверін (голова) та ін.]. – Т. 5. Вірші. Публіцистика. Роздуми про літературу. Листи. / Упоряд., приміт. К.П. Волинський. – К. : Дніпро, 1983. – 382 с.

Т.Ю. Лисиченко, асп.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МЕТАФОРА В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ М. РИЛЬСЬКОГО

У статті подано аналіз метафор М. Рильського з огляду на її виразові можливості, закладені в лексичній і семантичній визначеності слів, що базується на науковій та культурній ерудиції поета. Наводиться класифікація лінгвософських метафор у текстах М. Рильського як прояву інтелектуалізму поетичних і мовних асоціацій письменника.

Ключові слова: метафоричність, мовна особистість, інтелектуалізація, лінгвософська метафора, філософічність.

The analysis of Maksym Rylskiy's metaphor in the view of its expressive facilities lay of words' lexical and semantic definiteness that based on poet's scientific and cultural erudition, is presented in the article. The classification of lingvosophic metaphors in Maksym Rylskiy's poetic texts as manifestation of intellectuality of his poetic and language associations is given.

Key words: language personality, intellectualization, lingvosophic metaphor, philosophicality.

В статье приведен анализ метафор М. Рильского, исходя из их выразительных возможностей, заложенных в лексической и семантической определенности слов, который основывается на научной и культурной эрудиции поэта. Подана классификация лингвософских метафор в текстах М. Рильского как признака интеллектуализма поэтических и языковых ассоциаций писателя.

Ключевые слова: метафоричность, языковая личность, интеллектуализация, лингвософская метафора, философичность.

Дослідження поетичного мовлення окремих письменників із погляду розвитку й удосконалення наукової парадигми дослідження художнього тексту в напрямку від соціологічного та лексико-семантичного методів до функціонально-естетичного й дискурсивного створює передумови для вивчення дискурсу нової української літературної мови в цілому.

При визначенні своєрідності образно-художнього мовлення М. Рильського, виокремивши склад образно-поетичних мовленнєвих засобів, що використовуються із зображувальною метою, стає зрозумілим, що мовно-поетична картина світу письменника відзначається високою метафоричністю. Це дає підстави говорити про метафоричний світ творчості М. Рильського загалом. Метою нашої роботи є дослідження структурних особливостей і функцій метафори в поетичному тексті письменника, а також структурних й асоціативних типів метафор у поезії М. Рильського.

Риси мовної особистості поета виробилися внаслідок прецедентних умов, якими стали домашнє виховання в інтелігентній сім'ї, перебування в культурному оточенні батькових друзів — українських культурних діячів; навчання в гімназії, де були товариші, що становили умови для культурного та перших початків наукового спілкування; навчання в університеті (спочатку на медичному, а потім — на історико-філологічному факультетах); захоплення українською мовою і

фольклором, літературою, етнографією, культурою; володіння іноземними мовами й плідна перекладацька діяльність. Усе це створило потужну культурно-історичну ерудицію, що забезпечувала широке поле для різного роду асоціацій, які лежать в основі метафор М. Рильського.

Великою ерудицією письменника зумовлена інтелектуальна насиченість мови його поетичних творів, зокрема інтелектуалізм поетичних і мовних асоціацій, що дозволяє віднести мовно-поетичну практику М. Рильського до того напрямку (І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, А. Кримський, В. Винниченко та дещо пізніше "неокласики"), представники якого забезпечували інтелектуалізацію української літературної мови.

Проте мусимо зазначити: те, що творчість М. Рильського в літературознавстві належить до спадку групи неокласиків, вважаємо справедливим тільки стосовно певного періоду — уже в ранній період його творчості здобутки були ширшими. Знаходимо в поетичних текстах М. Рильського, наприклад, риси імпресіонізму, особливо в кольористиці описів природи (*Сміялися мури / Під небом — під небом таким, / Що весело серце лякає / І ластівок веселить, — / Само, бач, ніяк не знає, / Темнити світ чи світить: / То бризне сонцем зеленим / (Імпресіоністичний мазок!), / то очі тьмою затче нам / і вітром прискорить крок* [МР, с. 167]). До того ж, творчий шлях письменника виявився значно довшим за період "неокласицизму".

Загальна інтелектуальність мови М. Рильського позначилася на характері асоціацій, що відбилося й у метафорах поета. Поруч із метафорами, що ґрунтуються на конкретно-чуттєвому сприйманні (візуальні асоціації — *І хмарки плямами розбризканої туші / Стають на обрії, подібному до скла* [МР, с. 64]; аудіальні асоціації — *Шумлять світи зеленим шумом / І жайворонками дзвенять* [МР, с. 185]; тактильні асоціації — *Його рядки, немлов бичі свистючі, / Пекли й разили, щоб навек збороть* [МР, с. 219]; одоративні асоціації — *Все тоне у*

безумній черемшині, / *Все пахне молодістю і життям* [МР, с. 250]; смакові асоціації — *Мов підкріплює вино, / По жилах міста летиться праця* [МР, с. 202]), велике місце посідають метафори, засновані на узагальненнях когнітивного, логіко-узагальнюючого тону (наприклад, світ — сонячний сад (*Тільки ж сонця дай на луки, — / Оживе і фарба, й звук, / І земля простягне руки / До робочих темних рук* [МР, с. 94]); дорога — життя (*Дорога стелеться, ясна і беззупинна, / Шляхів заказаних у праці вам нема* [МР, с. 231]); троянди — красиве, духовне, а виноград — матеріальне (*Нашу шлюбну постелю вквітчали троянди пахучі, / Образ Кіпрیدی її благословляє з кутка. / Ми принесемо богині смокви медово-солодкі, / Темний, міцний виноград і молодих голуб'ят* [МР, с. 17]).

Із такою типологією асоціацій пов'язане функціонування метафор у художньо-естетичній структурі поетичного дискурсу М. Рильського – у тексті конкретної поезії та навіть загалом у макротексті поетичної творчості письменника.

При лінгвософському підході метафора розглядається як спосіб світобачення, наприклад, антропоморфна метафора (*О рідна пісне, знову ти прийшла / До матері й до батька — до народу* [МР, с. 271]) або уявлення явищ і відношень, недоступних для чуттєвого сприйняття, та конкретних чуттєвих понять [МР, с. 307].

Асоціація є одним із найважливіших процесів пізнання художньої творчості. За визначенням Л. Шевченко, сприйняття є психологічною категорією перетворення численних подразників у чуттєве сприйняття: тексту, мови, значення, лінгвістичної теорії [9, с. 16]. Дослідниця стверджує, що інтелект є онтологічною характеристикою людини, що виявляється в конструктивній здатності мислення, сукупності розумових функцій (абстракції, аналогії, аналізу, узагальнення, порівняння, конструювання, творення, суджень і понять, формування законів, асоціативних наближень та ін.), які формують синтез аналітичного й асоціативного типів мислення [9, с. 11-12].

Лінгвософські метафори називають також інтелектуальними, оскільки їхнє творення пов'язане не просто з генералізацією, тобто порівнянням на рівні прямого зіставлення ознак, але й із логічними узагальненнями в порівнянні явищ із різних сфер, інколи досить віддалених за змістом. Розуміння й інтерпретація подібних метафор вимагає адекватності в розумінні світу та його явищ у мовній картині світу поета і читача-інтерпретатора.

Інтелектуалізація метафори пов'язується зокрема із включенням у текст назв явищ інтелектуальної діяльності та зближенням значень слів, що виражають явища матеріального та духовного світу.

Філософічність метафори й асоціацій, на яких вона ґрунтується, виражається в її багатомірності, як, наприклад, у поезії "Змагання" (1932), де ми бачимо метафоричне зближення явищ Середньовіччя, сучасності та майбутнього: *У сонячній Флоренції колись / Із Леонардо з Вінчі на змагання / Став Мікеланджело, молодший лев / Із левом старшим, та обидва сильні, / Обидва хижі, сміливі обидва, / Хоч неоднаким палені огнем і далі: Та прийде він, маляр, іще незнаний, / Чий голос буде голосом труда, / Свобідного, як ластівка над морем, / І вивершить трилогію <...>*, що переростають в алегорію боротьби й перемоги: *І радується трудівницьке серце / І мовить голосно: благословен / Ти, переможче лева і дракона, у тому числі просвічують асоціації з суспільною та літературно-естетичною боротьбою сучасників поета; *Перемогли — і прагнуть хвиль погожих — / Обмити кров і куряву навек. / Один уже пірнув у свіжій хвилі, / Той руки простягає уперед, / Щоб скопити із кручі кам'яної, / Той тільки ще на берег надійшов / І ледве но скидає обладунок <...>* [МР, с. 40].*

У поезії М. Рильського інтелектуальні метафори посідають значне місце, оскільки інтелектуалізм є однією з визначальних рис поезії. Ця риса виявляється в насиченості тексту назвами явищ духовного життя людини, причому такі назви можуть виконувати в

тексті функції то прямої назви, то метафори: наприклад, творчість – труд, праця, а праця – творчість:

▪ процес: *Ну справді, що нам до Гекуби, / Як ми новий створили світ* [МР, с. 86]; *Але любить чи не любити те, / Що вколо нас і в нас самих росте, / Що творить нас і творимо ми самі,* — / *Лише сліпець, що замість крові в нім / Тече чорнило струмнем неживим, / Тривожиться питаннями такими* [МР, с. 59]; *Зібрав нас труд, що творить чудеса, / Здружила думка, що всесвіт проникає, / І пісні звук, і статуї краса, / І літ ракет космічних у безкрає* [МР, с. 393]; *Не шабля і не спис, а молот і терпуг, / Не мрія, а ява, не порив, а потреба: / Із темних брил життя ти силою напруг / Вітисуси Нове — і синій виднокруг / Обійми розкрива скорителєві неба* [МР, с. 85];

▪ праця, труд: *У праці, в співі, рано й пізно, / Як до землі колись Антей, / Ми припадаємо, Вітчизно, / Тобі до трепетних грудей* [МР, с. 265]; *У праці, в муці стиснуть зуби, / В боях устоять, як граніт...* [МР, с. 265]; *Ріки й луки, поля і заводи, / Духотворені людським трудом!* [МР, с. 409]; *У вінку / З густого, вщерть налитого колосся / На шлях широкий вийшла юна праця / І піснею простори веселить* [МР, с. 227]; *Тече непереборним шумом / Тепла і праці благодать* [МР, с. 185];

▪ творчість: *Рости, живи — і знай, що людська думка, / Що людська творчість — це найбільша мука, / Найбільша радість на планеті нашій* [МР, с. 136]; *О сонце в сивому плащі, / О праці славної вітрило, / О творчі райдужні дощі, / О всеосяжна людська сила!* [МР, с. 202]; *Ми працюю любимо, що в творчість перейшла, / І музику палку, що ніжно серце тисне* [МР, с. 247]; *Так і поет, досвідчений і зрілий, / <...> все, що снами й веснами розлито, / Спрямовує у пишне творче літо* [МР, с. 31].

Поезія М. Рильського "Опівдні" (1929) в цілому є метафорою творчості, праці людини, що розкривається в окремих метафорах, таких як: *Це ж сам ти вколо зеленню розлився, / Огудинням прослався по землі, / Це ти гудеш роями бджіл брунатних, / На ясенових гілках сидячи, / Ти по життах*

*літаєш тонким пилом, / Запліднюючи теплі колоски, — /
І твориш ти з людьми і для людей / Нові міста, ти арки
ажурові / Над синіми проваллями будуєш!* [МР, с. 71].

Інтелектуальність метафор М. Рильського забезпечується також уживанням лексики на позначення наукових явищ і понять, а також професійної лексики. Наприклад:

- персоналії: *Колись шукали істин Піфагори, / І для жерців горів огонь наук* [МР, с. 47];

- наука: *І в чистім сяєві нового дня / Ніс гордо світоч правди і науки* [МР, с. 211]; *Геометрія гарматних траєкторій, / Алгебра страйків, / Безробіття страшна арифметика* [МР, с. 104]; *Дика у тебе, волошко, натура, / Що не злама її людська культура* [МР, с. 253];

- професійна лексика:

- а) ботаніка: *Барвами різних чудесних гібридів* [МР, с. 253]; *А тут, у ботанічному саду, <...> Химерні сапрофіти й епіфіти / На деревах; як зваба для очей, / Краса потворна п'яних орхідей, / Азалій квіти й лится перелите. / Немовби не примітна анічим, / Тут гевея густі здіймає віти* [МР, с. 286]; *<...> всі оті культурні [троянди], / Французькі, поліантові та чайні, / Гібридно-чайні, з назвами складними, / Все більше іноземними, — усі / Праматір'ю своєю називають / Оцю звичайну, просту, польову, / Що люди вчені, мудрі та невдячні / Собачою назвали по-латині* [МР, с. 389];

- б) техніка: *У часи космічної ракети, / Кібернетики та інших див* [6, с. 305]; *Дніпрова синя глибина / Покірні двигає турбіни, / І летється електричний струм, / Жадібні живлячи машини, / Розгойдуючи твердий шум, / З якого сталь і алюміній / В колишній родяться пустині* [МР, с. 138-139].

Важливим для характеристики інтелектуальності поезії М. Рильського є вживання поетом різноаспектної художньо-естетичної лексики. Враховуючи різні прояви цього, виділяємо такі групи метафор:

- метафоричність, що ґрунтується на асоціаціях із музикою: *Геть жбурніть симфонії та мрії, / Як ганчірку*

кидають за тин! / Хто мотор полагодити вміє, / Вартий більше, ніж знавець картин! [МР, с. 305]; Хай нам утворить новий **Дедедент** / Пишину з лікерів **сонату** [МР, с. 88] (герой роману французького письменника-декадента Гюїсманса "Навпаки"); Міста ми бачили <...>, де на стрімкому мурі / **Гірлянди** ніжних **німф** і дикі зграї **фурій**, / Де, **ніби музика**, **солодка ллється річ** [МР, с. 116]; **Шопена вальс** <...> / **Пане Фредеріку**, <...> / **Нехай вам Польща чи Жорж Занд** — / **Коханки дві, однаково жорстокі** [МР, с. 117-118];

▪ метафоричність, побудована на асоціаціях із живописом: **Готичний присмерк, еллінську блакить, / Легенд біблійних мідь, вісон і злато** — / **Все можемо на полотні віддати** / **Чи на папір** слухняний **перелить** [МР, с. 59]; **О, хто сказав, що не людина ти? / Таж ти живеш в Шевченковій Марії, / Перед тобою світ земний темніє, / Щоб змаркою до ніг тобі лягти. / Ти дивишся в майбутнє, у світи / І їм несеш дитя своє. Крізь вії / Такий великий смуток пломеніє, / Що слів розради й мудрим не знайти** ("Сікстинська Мадонна") [МР, с. 259]; **Ти — матері Сікстинської сестра; / Земною, не надхмарною красою / Ти світиш нам. Падуть перед тобою / Віки й народи. Далечинь стара / У пам'яті нащадків не вмира, / Новою розцвітаючи весною. / Ти провідниця в праці й серед бою, / Натхненниця і пензля, і пера. / Ти бачила, як на простенькій лаві, / Забувши рани скорбні і криваві, / Перед тобою Гейне сльози лив** ("Афродіта Мілоська") [МР, с. 260]; **Чи вартий той людського слова, / Хто відкидає, як сміття, / Діла Веласкеса й Серова, / Матейка й Репіна життя? <...> Чм варті слави — де там! — рами / І навіть місця на стіні / Оті огидні, тьмяні плями / На вашім мертвім полотні, / Оті безглузді сплети ліній, / Те все бездумне і пусте, / Що ви в засліпленій гордині / "Новим мистецтвом" зовете!** ("Представникам "нового мистецтва") [МР, с. 261];

▪ метафоричність на основі асоціацій із літературою, зокрема поезією: **Так і ти, поете, слухай / Голоси життя людського, / Нові ритми уловляй / І розбіжні, вільні хвилі, / Хаос**

ліній, дим шукання / В панцир мислі одягни [МР, с. 39]; *Не була то борня мальовнича, / Намальована в книгах прадавніх. <...> Не була то й словесна борня / Безпечними рапірами дотепів* [МР, с. 104]; *Розливалося коло червоне / Од високих, зірчастих літер, / Як од них перескочив огонь / На моря, острови, континенти, / Як по всіх найдальших краях / Ожили й заспівали / Рубінові невтомні літери* [МР, с. 107]; *І "Енеїди" владний сміх, / Полтави тихої корона, / Гаряча дума Кобзаря, / Що і в огні не спопеліє, / І молоток Каменяря, / І струни Лисенка живії, / І слави золота зоря / Круг Заньковецької Марії!* [МР, с. 163]; *Суворя простота, / Що слова зайвого в свої рядки не прийме, / Струнка гармонія, що з думки вироста, / Не псевдокласика, а класика, — і їй ми / Повинні вдячні бути. Не іграшка пуста / Та форма, що віки розкрили їй обійми!* (про сонет) [МР, с. 262]; *Ім'я нам — легіон, / Поети і поетики. / Тож за облавок канон / Старенької пані естетики!* [МР, с. 112];

■ метафоричність, створена на основі асоціацій з архітектурою: *Хто храми для богів, багатіям чертоги / Будує з мармуру, в горорізьбу фронтон / Ясний оздоблює чи в лініях колон / Задовольняє смак, вибагливий і строгий* [МР, с. 63]; *Дива Версалью, Лувра красаота / Та й Ейфелева башта* [МР, с. 272].

Як ми вже зазначали, М. Рильський був людиною добре освіченою і справжнім ерудитом у кращому розумінні цього слова, особливо в гуманітарній сфері. Тому в його складному асоціативному поетичному світі завжди присутня інтертекстуальність у вигляді таких алюзій, ремінісценцій, часом цитат, що виражають згадування поетом історичних подій, історичних постатей, мистецьких, у т. ч. літературних, явищ. Тому однією з ознак інтелектуальності його поетичного мовлення можна вважати інтертекстуальність, причому вона пов'язана з текстами від фольклору й античності до П. Тичини.

Свого часу М. Бахтін однією з ознак літературного тексту, зокрема поетичного, назвав його діалогічність, що передбачає співіснування в одному текстовпросторі численних культурних

хронотопів [2]. Дослідники зазначають, що в художньому творі інтертекстуальними фрагментами виступають "інші тексти попередньої культури й тексти оточуючої культури, <...> уривки старих культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом і т. ін." [12, с. 78]. Р. Якобсон розглядає тропеїчну інтертекстуальність, яка характеризує як творчість одного автора, так і текстовий універсум у цілому. Вона реалізується шляхом повторення тропів (епітетів, порівнянь, метафор, іронії та ін.) [11].

Значну групу становлять ремінісценції, що ґрунтуються на поняттях літератури, поезії — згадки про різні жанри, письменників, що належать до різних течій, часів, країн: *Там правдолюбця Толстого сліди / І Грибоєдова сміх негасимий, / Там Маяковський, єдиний завжди, / З Пушкіним стрівсь* [МР, с. 157]; *Благословенні ви, сліди, / Не змиті вічності дощами, / Мандрівника Сквороди* [МР, с. 162]; *В присмерковій пісні колисковій, / В оповіді сивій про походи, / Про походи, подвиги безсмертні, / В солов'їній співанці весільній / Він дзвенів не раз, переливався, / Споконвічний голубий Дунай* (згадування жанрів усної народної творчості) [МР, с. 168].

Знаходимо в поетичному макротексті М. Рильського воєнних часів передачу феноменів культури, приналежних до архітектурної течії: *Наш Київ Золоті розкрилює Ворота* [МР, с. 173]; *Уклін земний священним верховинам, / Де тінь Тараса на віки віків, / Душі народної любов і гнів, / Зналась в безсмертя помахом орлиним!* ("Каневу") [МР, с. 177].

Має місце введення М. Рильським фрагментів, які нагадують адресатові певні історичні події, факти, як, наприклад, у рядках: *Сьогодні ще стоїть вона* [Країна Рад — Т.Л.] *в вінку терновім, / Але вже сплетено лавровий їй вінок!* [МР, с. 160]; *Щоб не брав султан ясиру, / Щоб вельможна Польща-пані / У ридвани не впрягала / Святославових синів <...> / І знамена запалали, / І шлики в блакить злетіли / Гаслом-голосом єдиним / Променистій булаві* ("Переяславська Рада")

[МР, с. 174-175]; *Ти пам'ятаєш мури Сталінграда / І грізні громи Курської дуги ("Воїнові")* [МР, с. 182].

Отже, асоціативне мислення М. Рильського, що лежить в основі досліджуваної нами метафори, у його поетичному макротексті сконцентроване в певних словесних формах, де образне мислення перекликається із логічними та науковими закономірностями та виразно виявляються внутрішньословесні зв'язки. Тож при класифікуванні метафори у творчості поета ми беремо до уваги виразові можливості, закладені в лексичній і семантичній визначеності слів, у їхніх синтаксичних відношеннях, у тій чи іншій конструкції.

Отже, дослідження художнього мовлення поезії М. Рильського дозволяє зробити висновок про високий інтелектуалізм його текстів, про складність у зв'язку із цим асоціацій, на яких основані метафори в поетичному дискурсі письменника. Інтелектуальність метафори М. Рильського виявляється і в наявності у нього відповідних шарів лексики, і в складності асоціативного мислення, відбитого в його поетичному світі. Велика ерудиція М. Рильського створює ґрунт для роздумів, аналізу, дає великий простір для вражень, а отже, й асоціацій, що виражаються в метафорі.

Із погляду типу асоціацій у творах М. Рильського визначається високий рівень інтелектуальності зближення явищ, через що можна говорити про велику вагу лінгвософської метафори в його поезії.

Аналіз метафоричного світу поезії М. Рильського виявляє такі багатство і складність, що потребують дальшого структурного й дискурсивного аналізу.

1. Апресян Ю. Д. Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики / Ю. Д. Апресян // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. — 1969. — № 1. — С. 23.

2. Бахтин М. Проблемы содержания, материала и формы в словесном творчестве / Михаил Бахтин. — М., 1975. — 268 с.

3. Гумбольдт В. фон. О различиях в строении человеческих языков и их влияние на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / Вильгельм фон Гумбольдт. — М., 1956.

4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : стилістика і культура мови / С. Я. Єрмоленко. — К. : Довіра, 1999.

5. Каган М. С. Введение в историю мировой культуры: Книга первая. Историографический очерк, проблемы современной методологии. Закономерности культурогенеза, этапы развития культуры традиционного типа — от первобытности к Возрождению / М. С. Каган. — С-Пб. : ООО "Издательство "Петрополис", 2003. — 368 с.

6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006.

7. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол. : В. М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К. : "Укр. енцикл." ім. М.П. Бажана, 2000. — 752 с.

8. Ульман С. Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в лингвистике. — М., 1970. — Вип. 5. — С. 250–299.

9. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу: [монографія]. — К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001.

10. Щерба Л. В. Опыты лингвистического толкования стихотворения. I. "Воспоминание" Пушкина / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — С. 26-44.

11. Якобсон Р. О. Язык и бессознательное / Р. О. Якобсон. — М. : Гнозис, 1996. — 248 с.

12. Barthes R. Text / R. Barthes // Encyclopedia universalis. — Paris, 1973. — PP. 78.

Список умовних скорочень назв джерел

MP — Рильський М. Т. Вибране: Лірика і поема / М.Т. Рильський. — К., 1967.